

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL TREATY OBLIGATIONS ON THE RIGHT OF THE FREEDOM OF RELIGION IN UKRAINIAN LEGISLATION

Сорокун В.М., к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Право свободи совісті та віросповідання є одним з основоположних прав людини. Воно закріплено в усіх міжнародно-правових інструментах із захисту прав людини, а Україна вже давно є їх учасницею. Українське законодавство зі свободи віросповідання справедливо вважається найдемократичнішим серед країн пострадянського простору. Проте й досі воно не в повному обсязі відповідає каталогу права людини на свободу совісті та релігії, хоча наша держава формально визнає свої зобов'язання. Ці чисельні невідповідності створюють правові колізії, що вказує на необхідність подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства шляхом імплементації в ньому якнайбільш повного обсягу міжнародно-правових зобов'язань.

З огляду на це метою статті є визначення невідповідностей законодавства України її міжнародно-правовим зобов'язанням у сфері права на свободу совісті та віросповідання. У ході дослідження використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. Зокрема, формально-юридичний метод застосовувався для здійснення аналізу змісту міжнародних актів з права на свободу совісті та віросповідання, порівняльно-правовий метод – для з'ясування особливостей імплементації цих міжнародно-правових зобов'язань у національному законодавстві України, метод системного аналізу – для виявлення внутрішніх зв'язків між універсальними та регіональними міжнародно-правовими актами у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання. У результаті встановлено майже тридцять розбіжностей українського законодавства у сфері права на свободу совісті та віросповідання з її міжнародно-правовими зобов'язаннями, а також запропоновано шляхи імплементації міжнародно-правових зобов'язань України у сфері права на свободу совісті та віросповідання задля вирішення існуючих правових колізій.

Ключові слова: міжнародні договори, імплементація, право на свободу совісті та віросповідання.

The right for the freedom of conscience and religion is one of the fundamental human rights. It is enshrined in all international human rights instruments. Ukraine has been a party to these treaties for a long time. The legislation of Ukraine on the freedom of religion is rightly considered one of the most democratic among other post-Soviet states. However, it does not correspond to the full catalogue of the right for the freedom of conscience and religion even now, even though our State formally recognizes its obligations. These numerous discrepancies create legal collisions, which points to the necessity to further improve the domestic legislation by implementing the most comprehensive volume of international legal obligations. The purpose of this article is to point out the existing contradictions between the Ukrainian legislation and its international treaty obligations in the sphere of religious freedoms. This study used a set of general scientific and special research methods. The formal-legal method was used to analyze the content of international treaties on the right for the freedom of conscience and religion. The comparative law method was used to determine the specifics of implementation of these international treaty obligations in the legislation of Ukraine. The method of system analysis was used to discover connections between universal and regional international instruments on the right for the freedom of religion and belief. This study points out to almost thirty contradictions between the legislation of Ukraine on the right for the freedom of conscience and religion and its international treaty obligations. The author proposes way of implementing the obligations of Ukraine in the right for the freedom of conscience and religion in order to solve current and future collegians.

Key words: international treaties, implementation, right for the freedom of conscience and religion.

Постановка проблеми. Імплементація міжнародно-правових стандартів захисту права на свободу совісті та віросповідання в українському законодавстві потребує комплексного підходу. Незважаючи на те, що українське законодавство у сфері захисту релігійних прав досі вважається одним із найкращих у Східній Європі [1, § 269], воно все ж таки не враховує всі аспекти, що впливають із взятих нею міжнародних зобов'язань у рамках Ради Європи та ООН [2, § 6].

Метою статті є визначення невідповідностей законодавства України її міжнародно-правовим зобов'язанням у сфері права на свободу совісті та віросповідання, а також які саме з них мають бути врахованими законодавцем.

Стан дослідження. Загальнотеоретичні питання співвідношення права та релігії, а також релігійної свободи й верховенства права розглядав у своїх працях Д. Вовк [3; 4]. Конституційно-правові засади взаємодії держави та релігійних організацій досліджував М. Васін [5]. Питання державно-церковних відносин у колі державного управління вивчав В. Петрик [6]. Кримінально-правові аспекти злочинності у сфері віросповідання входили у наукові інтереси М. Палія [7]. У галузі конституційного права проблемам права на свободу віросповідання присвятили свої праці В. Малишко [8], Г. Сергієнко [9] та Л. Ярмол [10]. Питання міжнародної безпеки та релігії дослідив Ю. Фисун [11]. Серед закордонних авторів, які досліджують міжнародно-правові аспекти права на сво-

боду совісті та віросповідання, варто назвати вагомі праці М. Еванза [12], П. Тейлора [13], Дж. Ван дер Вайвера [14], Д. Дайвіса [15] та Д. Салліван [16].

Виклад основного матеріалу. Визначення обсягу міжнародних договірних зобов'язань України з права на свободу совісті та віросповідання та їх імплементація в українському законодавстві задля усунення розбіжностей.

Право на свободу совісті та віросповідання захищається ст. 11, 24, 35 та 37 Конституції України [17]. Зокрема, ст. 11 гарантує державне сприяння розвитку «...релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України», а ст. 24 – рівність громадян в правах і свободах перед законом та не дозволяє будь-які привілеї чи обмеження за ознаками релігійних та інших переконань. Стаття 37 забороняє утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі. Окрема ст. 64 стосується встановлення відступів від прав і свобод людини в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Спеціальною нормою захисту права на свободу совісті та віросповідання є ст. 35 Конституції України: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони

громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» [17].

На жаль, під час трансформації норм міжнародного права в Основний Закон України не було збережено зміст її міжнародно-правових зобов'язань, і ст. 35 Конституції не є виключенням.

1. Стаття 18 Загальної декларації прав людини 1948 р. [18] (далі за текстом – Декларація), ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [19] (далі за текстом – Пакт), а також ст. 9 Європейської конвенції з прав людини 1950 р. [20] (далі за текстом – ЄКПЛ) передбачають право кожного на свободу думки, совісті та віросповідання (релігії). У ч. 1 ст. 35 Конституції України термін «совість» було трансформовано в термін «світогляд», а термін «думка» було взагалі віднесено до норми ст. 34, яка гарантує право на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Міжнародне право відносить термін «думка» лише до «права на свободу думки, совісті та віросповідання».

Таким же чином, норма ст. 35 Конституції України не містить термін «переконання», і також відносить його до ст. 34. Зазначені міжнародні норми передбачають свободу «сповідувати свою релігію або переконання», тоді як Основний Закон України – лише свободу «сповідувати будь-яку релігію». Міжнародне право відносить термін «переконання» до контексту релігійних свобод. Стаття 19 Декларації та ст. 19 Пакту, разом зі ст. 10 ЄКПЛ, стосуються лише «свободи вираження поглядів» [21, с. 13–14].

2. Не можна погодитися також з авторами науково-практичного коментарю до Конституції України, які, коментуючи ст. 34, відносять її лише до такої думки, «яку вже виражено назовні... шляхом певної фізичної поведінки», бо думка, яка ще не виявлена, знаходиться поза межами юридичного примусу [22, с. 112, 184]. З точки зору міжнародного права, виходячи зі змісту вищезазначених міжнародних норм, під захист береться не тільки те, що виражено зовні, а сам внутрішній світ людини. Це є вагомим надбанням міжнародного права: свободу думки було включено до міжнародних норм у результаті складних історичних процесів не з метою здійснення на неї юридичного впливу, а з метою абсолютного захисту *forum internum* від будь-якого втручання в нього.

3. У міжнародному праві термін «переконання» також не є синонімом «поглядів» [23, § 36]. Само віднесення «думки» та «переконань» до іншої статті є порушенням змісту міжнародно-правового зобов'язання України. Проте, що свобода виявлення поглядів та сповідувати переконання є окремими свободами свідчить також аналіз норм ст. 7 та 8 Рамкової Конвенції про захист національних меншин 1995 р. [24]. Навіть якщо припустити, що український законодавець тлумачить ці терміни в сенсі релігійних прав людини, можна уникнути багатьох непорозумінь шляхом перенесення цих термінів до норми ст. 35 Конституції та збереження духу та букви міжнародної норми.

4. Віднесення «думки» та «переконання» до іншої статті надає владі колосальних правових можливостей для втручання в релігійні права. Ст. 34 (3) та ст. 35 (2) Конституції передбачають абсолютно різні причини легітимного обмеження відповідних свобод. Відповідно до тексту Конституції, право на свободу думки та на вільне вираження переконань «може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охо-

рони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя». Якщо влада вирішить тлумачити «думку» та «переконання» в сенсі ст. 35, обмеження ст. 34 (3) доповнять обмеження ст. 35 (2). Таку можливість передбачають й автори коментарю до Конституції: «все, що було сказано вище у коментарі до конституційних положень про свободу думки і слова (в тому числі й щодо її обмежень), стосується і права на свободу світогляду» [22, с. 13–14]. Обмеження ст. 35 (2), за одним вагомим виключенням (про що говоритимемо нижче), відповідають міжнародно-правовим вимогам ст. 18 (3) Пакту та 9 (2) Конвенції. Міжнародне право вимагає якнайбільш вузького тлумачення передбачених обмежень. Обмеження, прямо не передбачені в ст. 18 (3) Пакту або 9 (2) Конвенції, навіть національна безпека, забороняються міжнародним правом. Цей перелік є вичерпним, і це є узгодженою позицією як універсальних [25, с. 39–43] так і європейських органів [26, § 114]. Слід звернути увагу також і на ст. 18 Європейської конвенції: «Обмеження, які дозволяються цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, можуть застосовуватися тільки з тією метою, для якої вони передбачені». Застосування до прав, передбачених ст. 35 Конституції, обмежень ст. 34 (3) суперечить міжнародному праву та міжнародно-правовим зобов'язанням України.

5. Ст. 35 Конституції взагалі не передбачає свободу мати, приймати або змінювати релігію чи переконання за власним вибором, яка прямо передбачена вищезгаданими договорами, а також ст. 1 (1) Декларації 1981 р. [27]. Можна лише здогадуватися, чи відповідає цій свободі свобода «сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої» ст. 35 Конституції. Складається враження, що в Конституції міжнародно-правову свободу мати релігію було замінено свободою сповідувати релігію, а міжнародно-правову свободу сповідувати релігію – свободою відправляти культу та вести релігійну діяльність. Такий висновок підтверджується також думкою Верховного Суду України щодо ст. 35 Конституції: «свободу віросповідання слід розуміти як можливість самостійного вільного вибору об'єкта вірувань та їх відповідного змісту» [28]. У міжнародному праві свобода вільного вибору релігії чи переконань є окремою від свободи їх сповідувати.

Свобода «мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором» передбачена ст. 3 (1) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 р., норми якого є ближчими до міжнародно-правових стандартів [29].

6. З точки зору державного права є очевидними дві невідповідності: по-перше, існує певна термінологічна невідповідність між ст. 35 Конституції, яка захищає світогляд, та ст. 3 (1) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який захищає совість. Ст. 2 (2) Закону не відповідає ст. 8 Конституції, бо виключає її з законодавства, яке регулює правовідносини, пов'язані із свободою совісті та діяльності релігійних організацій. Норми Конституції є нормами прямої дії, і Конституція гарантує право на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції.

7. Право «безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди та вести релігійну діяльність» у ст. 35 Конституції має тлумачитися як свобода «сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватно, в богослужінні, ученні, виконанні та дотриманні релігійних та ритуальних обрядів», передбачена міжнародними нормами. Знов-таки норма ст. 3 (1) Закону 1991 р. є ближчою до міжнародних стандартів, прямо передбачаючи свободу «сповідувати свою релігію або переконання». Проте ані Конституція ані Закон не згадують таку важливу кваліфікуючу ознаку права на свободу сповідувати релігію

чи переконання, як «прилюдно чи приватно». Міжнародне право наголошує, що відправляти культ, виконувати релігійні та ритуальні обряди та вчити можна не лише одноособово та спільно з іншими, але й публічно (прилюдно) та приватно. На це зауважує також і Європейський суд з прав людини [26, § 112]. З точки зору міжнародного права «приватно» не означає «одноособово»: члени певної релігійної громади можуть зібратися разом та не запросити до свого «приватного» зібрання всіх інших осіб, які, як правило, теж відвідують її зібрання, проте не стали її формальними членами у відповідності до її внутрішніх настанов. Термін «прилюдно» не є синонімом «колективно» або «разом з іншими»: релігійна громада може зібратися в приміщенні своєї будівлі, колективно, але це не означає, що вона робить це публічно. Термін «публічно» є гарантованим правом віруючих на свободу мирних зібрань, яке також передбачено ст. 11 ЄКПЛ 1950 р. та ст. 21 Пакту. Незважаючи на те, що право збиратися мирно передбачено окремою ст. 39 Конституції України, виключення термінів «публічно» та «приватно» з конституційної норми ст. 35 та ст. 3 (1) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» є одностороннім звуженням обсягу міжнародно-правових зобов'язань України і порушує їх.

8. Конституційний Суд України в рішенні про офіційне тлумачення положення ст. 39 (1) Конституції України зазначив, що «право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації є їх невідчужуваним і непорушним правом, гарантованим Основним Законом України. Це право є однією з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду і віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань...» [30]. Цьому праву на мирні зібрання, з точки зору законодавства про свободу совісті, відповідає право на публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії, передбачене ст. 21 (5) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»: «публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів». Зразу стають очевидними щонайменш дві невідповідності між нормами національного права. По-перше, ст. 21 (5) Закону передбачає «публічні» богослужіння тощо, коли ані ст. 3 (1) Закону ані ст. 35 Конституції прямо не передбачають цього права. По-друге, як зазначено в вищенаведеному рішенні Конституційного Суду України, ст. 39 Конституції є нормою прямої дії і застосовується «безпосередньо незалежно від того, чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові акти». Невідповідність полягає в тому, що ст. 39 (1) Конституції вимагає завчасно «сповіщати» органи виконавчої влади чи місцевого самоуправління про проведення зборів. Проте ст. 21 (5) Закону вимагає від релігійних організацій щоразу отримувати від органів влади «дозвіл» на проведення публічних заходів. Сповідання та отримання дозволів є різними речами. Отримання дозволів не тільки обмежує конституційні права релігійних організацій та наділяє адміністративні органи можливість дискримінувати. Вимога отримувати дозвіл перш за все суперечить нормі Конституції, яка, як норма прямої дії, передбачає процедуру сповіщення.

9. Ст. 1 (1) та 3 (1) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» не відповідають ані ст. 35 Конституції ані міжнародно-правовим зобов'язанням України в частині суб'єкту права на свободу совісті. Відповідно до цих статей Закону, право на свободу совісті гарантується виключно громадянам України. Це суперечить й політичним домовленостям, взятим Україною в рамках ОБСЄ [31, § 38]¹, а також ст. 26 Конституції та іншому законодавству

України². Універсальне та регіональне міжнародне право гарантує ці свободи *кожній людині*, і Україна зобов'язана гарантувати їх повний обсяг кожній особі на своїй території, незалежно від українського громадянства, відповідно до ст. 1 ЄКПЛ.

10. Серйозні правові питання виникають з приводу конституційних обмежень свободи віросповідання. Ст. 35 (2) впроваджує перелік обмежень, який сам по собі цілком відповідає міжнародним вимогам. Але Конституція дозволяє застосовувати ці обмеження до всіх свобод ст. 35 (1), враховуючи навіть саму свободу світогляду [22, с. 187]. Міжнародне право відрізняє право на свободу думки, совісті та релігії від свободи *сповідувати* релігію чи переконання та забороняє будь-які обмеження як свободи совісті так і свободи обирати релігію чи переконання. Ці свободи захищаються беззастережно. У міжнародних стандартах обмеження застосовуються виключно до свободи *сповідувати* релігію чи переконання, на що чітко вказують норми відповідних договорів: «свобода сповідувати релігію чи переконання підлягає лише таким обмеженням...». Конституційна норма має містити чітке посилання на конкретну свободу. Нажаль це не буде можливим без приведення норми ст. 35 (1) у відповідність до міжнародних стандартів.

11. Міжнародне право, а також ст. 35 (2) Конституції та ст. 3 (4) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» одностайно вказують на те, що обмеження мають бути встановлені законом. При чому міжнародне право розуміє під цим існування в національному праві реальної норми, яка буде встановлювати вичерпний перелік конкретних обмежень, які мають бути чіткими, необхідними у демократичному суспільстві та відповідати легітимній меті. При вирішенні справ за ст. 9 ЄКПЛ Європейський суд з прав людини вивчає якість такої національної правової норми [34, § 106 – 110]. В українському законодавстві її не має взагалі. Важливо також зрозуміти, що під «обмежене законом» міжнародне право не розуміє введення якогось окремого закону чи підзаконного акта, який би обмежував будь-який аспект права на свободу віросповідання на будь-який час або на будь-якій території. З точки зору міжнародного права, чіткий та вичерпний перелік обмежень має міститися безпосередньо в конституційному законі, який регулює питання свободи совісті та віросповідання.

12. Норма ст. 64 (2) Конституції не відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням України за ст. 4 Пакту з двох причин. По-перше, Україна не може дозволяти жодних відступів від ст. 35 Конституції навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану, однак ст. 64 (2) не містить ст. 35 в переліку статей, які передбачають права, від яких заборонено відступити. По-друге, знов таки має місце невідповідність застосованої в українському законодавстві термінології міжнародно-правовим стандартам. Стаття 4 Пакту разом зі ст. 15 ЄКПЛ говорять про «відступи» (*derogations*), а не про «обмеження» (*limitations*), що є абсолютно різними термінами в міжнародному праві.

Відповідно, в § 11 Заключних зауважень Комітету з прав людини від 2001 р. на доповідь України від 1999 р. було висловлене занепокоєння з приводу невідповідності норми ст. 64 (2) Конституції України ст. 4 Пакту [35]. Комітет зобов'язав Україну привести національне законодавство до міжнародних стандартів ст. 4 Пакту, звертаючи увагу на Зауваження загального характеру № 29 [36]. Зокрема, § 7 Зауважень № 29 говорить, що права, які містяться в цих нормах, є такими, від яких не дозволяється відступити, саме з того приводу, що вони перелічені в ст. 4 (2) Пакту. Тут також зазначено, що «посилання на ст. 18, третя частина якої є спеціальною нормою щодо її обмежень,

¹ «Держави-учасниці признають необхідність забезпечити повагу прав трудящих-мігрантів та їх сімей, що законно проживають у державах-учасниках, й особливо відзначити їх право на вільне виявлення їх національних культурних, релігійних і мовних особливостей. Здійснення таких прав може підлягати лише таким обмеженням, які встановлені законом і відповідають міжнародним стандартам».

² Наприклад, див.: § 7 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про біженців» від 21.06.2001 р. № 2557-III [32 74]; ч. 1 ст. 17 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 04.02.1994 р. № 3929-XII [33].

демонструє, що дозволені обмеження є незалежними від питання відступу. Навіть за часів найгострішої надзвичайної ситуації, держави, які втручаються у свободу сповідувати релігію чи переконання, мають виправдати свої дії, посилаючись на вимоги, зазначені в § 3 ст. 18». Така ж сама вимога міститься й в § 6 Заключних зауважень Комітету з прав людини від 2006 р. на доповідь України від 2005 р. [37]. Таким чином, Україна не тільки має внести ст. 35 до переліку, якій міститься в ст. 64 (2) Конституції, але й змінити термін «обмеження» цієї статті на термін «відступу», відповідно до вимог міжнародного права.

З іншого боку, існує певна колізія між ст. 15 ЄКПЛ та ст. 18 Пакту, тому що у частині 2 ст. 15 також не включає до переліку статтю 9. Проте для України ця колізія має вирішуватися відповідно до ст. 60 Європейської конвенції, яка передбачає, що заходи, які відступають від зобов'язань сторони за Конвенцією, не можуть суперечити її іншим міжнародно-правовим зобов'язанням. Україна є учасницею Пакту, а тому не має права відступати від всього обсягу ст. 18 навіть за умов надзвичайної ситуації.

Більше того, політичні зобов'язання, прийняті Україною в рамках ОБСЄ також мають враховуватися для вирішення цієї колізії як *opinio juris* України. Відповідно до § 28.7 Московських механізмів, держави-учасниці зобов'язалися намагатися утримуватися від відступів навіть від таких зобов'язань, від яких, відповідно до чинних для них міжнародних конвенцій, такі відступи дозволяються в умовах надзвичайного стану.

13. Парламентська Асамблея Ради Європи вказувала на необхідні зміни для приведення національного законодавства України з свободи совісті у відповідність до європейських стандартів. Відповідно до п. 11 (xi) Висновку № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи, задля виконання обов'язків члена Ради Європи, визначених у ст. 3 Статуту Ради Європи, Україна прийняла зобов'язання забезпечити незалежність церкви в її відносинах з державою, запровадити нову недискримінаційну систему реєстрації церков та встановити правове вирішення питання про повернення церковної власності [38]. Вимогу щодо встановлення чітких правил повернення церковного майна було повторено в п. 13.18 Резолюції ПАРС № 1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 р. [39]. Деякі акти Президента України [40] та Кабінету Міністрів України [41; 42] було направлено на вирішення питання повернення церковного майна, але чіткої та прозорої процедури ще не має. Про це свідчить також велика кількість спорів про власність чи користування культовими спорудами в судах касаційної інстанції [43–47]. Рада Європи очікує від України прийняття єдиного нормативного акта, який би впровадив таку процедуру.

14. Найбільш детальні зауваження щодо України було зроблено в п. VI (F) доповіді Комітету з питань виконання обов'язків та зобов'язань державами-членами [1]. У доповіді зазначається, що деяким нормам Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 1991 р. бракує чіткості. Закон також обмежує форми заснування релігійних організацій; обмежує мінімальне число засновників релігійної організації з метою реєстрації її статуту десятьма повнолітніми особами (коли для деяких інших громадських об'єднань вимагається лише три особи); прямо не передбачає права створення філій та представництв без статусу юридичної особи; прямо дискримінує іноземців та осіб без громадянства; містить деякі двозначні норми, що надає владі, яка їх застосовує, можливість їх широкого тлумачення [1, п. VI. F].

15. ПАРС рекомендує Україні надати право на альтернативну службу тим, хто заперечує проти військового обов'язку на підставі інших (нерелігійних) переконань [1, п. VI. F]. Справа полягає в тому, що ст. 3 (1) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» гово-

рить лише про «релігійні або атеїстичні переконання». Відповідно, українське законодавство наділяє громадян України правом на альтернативну (невійськову) службу за умови, що виконання військового обов'язку суперечить їхнім виключно релігійним переконанням, і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, врівнення яких не допускає користування зброєю [48, ст. 2]. При чому перелік таких організацій затверджується Кабінетом Міністрів України [50, п. 2] і є вичерпним³. Такий обмежений підхід у наданні права на альтернативну службу принципово не відповідає міжнародному праву.

У ч. А (1) Рекомендації № 816 щодо принципів, пов'язаних з правом на відмову від військової служби на підставі переконань, Парламентська Асамблея Ради Європи проголосила, що правом на альтернативну службу користуються особи з приводу совісті або глибоких переконань, що випливають з релігійних, етичних, моральних, гуманітарних, філософських чи подібних мотивів [52]. Відповідно до § 2 Зауважень загального характеру № 22 Комітету з прав людини, ст. 18 Пакту захищає теїстичні, нетеїстичні та атеїстичні переконання, а також право не сповідати ніякої релігії чи віросповідання; традиційні та новітні релігії, релігії, які мають чи не мають чітко визначеної організаційної структури, релігії меншин, а терміни «релігія» та «віросповідання» мають широко тлумачитися [25, с. 39–43]. § 11 Зауважень також проголошує, що коли право на альтернативну службу визнається законом або на практиці, не допускається будь-якої дискримінації на основі природи конкретних переконань. Комітет з прав людини також закликав Україну розширити підстави для надання права на альтернативну службу [35].

16. Європейський суд неодноразово вказував, що право на свободу думки та совісті не тільки є одним з найважливіших елементів, які формують індивідуальність віруючих та їх уявлення про життя, але й дорожчим надбанням атеїстів, агностиків, скептиків та байдужих [53, § 71]. У світлі цього та задля виконання міжнародно-правових зобов'язань, може бути необхідним доповнити Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» примірним невичерпним переліком переконань, які беруться під його захист, за прикладом вищезазначених міжнародно-правових актів.

17. Стаття 7 (2) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає вичерпне коло релігійних організацій, яке є дуже обмеженим навіть з точки зору релігійного різноманіття України: «Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій». Коло суб'єктів відповідних правовідносин в міжнародних угодах, які вже стали частиною українського законодавства, є значно ширшим. Наприклад, ст. 8 Рамкової конвенції про захист національних меншин передбачає не тільки релігійні організації, але й релігійні установи та релігійні асоціації [54]. Зокрема, як видається, Парламентська Асамблея Ради Європи розуміє під релігійними асоціаціями «Українську православну церкву Київського патріархату, Українську православну церкву, Українську греко-католицьку церкву, Українську автокефальну православну церкву, Українську римо-католицьку церкву» тощо [1, 305, прим. 10], а Європейський суд з прав людини застосовує термін «асоціація» також до релігійних громад [26, § 152]. Відповідно до українського законодавства, асоціація є громадською, а не релігійною організацією [55, ст. 1]. Це потребує ретельного тлумачення та розширення кола суб'єктів права на свободу совісті та вірос-

³ Перелік релігійних організацій, врівнення яких не допускає користування зброєю затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2066 [51].

повідання в національному законодавстві. З точки зору міжнародного права, релігійні організації є різновидністю громадських організацій [26, § 146–147, 150]. Суд зазначив, що об'єднання, сформовані, зокрема, для проголошення чи навчання релігії, також є важливими для належного функціонування демократії. Плюралізм будується на визнанні і повазі до різноманітності та динамічності культурних традицій, етнічної та культурної ідентичності, релігійних переконань, художніх, літературних та соціально-економічних ідей та концепцій. Участь громадян у демократичному процесі великою мірою досягається шляхом належності до об'єднань, в яких вони можуть об'єднуватися один з одним та разом досягати спільної мети [56, § 61]. Саме тому невичерпний перелік видів громадських організацій, який міститься в українському законодавстві, може застосовуватися також і до релігійних організацій.

18. У рішенні у справі *Свято-Михайлівській парафії проти України* від 14 червня 2007 р. [26] Європейський суд з прав людини зробив ретельний аналіз українського законодавства про свободу совісті та виніс важливі зауваження щодо невідповідності його певних норм міжнародно-правовим стандартам та зобов'язанням України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання. У § 122 рішення Суду, зокрема, знайшов, що ст. 8 (3) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» дозволяє релігійним громадам функціонувати без реєстрації статутів та, відповідно, без отримання статусу юридичної особи (ст. 13). Проте національне законодавство обмежує правоздатність незареєстрованих релігійних громад, позбавляючи їх права виконувати навіть певні дії, які прямо пов'язані з їх релігійною діяльністю. Такі громади, наприклад, не можуть орендувати приміщення для проведення релігійних зібрань, друкувати та поширювати літературу, займатися благодійністю, запрошувати представників іноземних релігійних організацій, отримувати гуманітарну допомогу тощо. Суто кажучи, правоздатності незареєстрованих релігійних громад взагалі немає. Цивільний кодекс України передбачає виникнення цивільної правоздатності юридичної особи з моменту її створення, тобто з дня її державної реєстрації [57, ч. 4 ст. 87, ч. 4 ст. 91]. Рекомендується, щоб закон містив чітке правове визначення правового статусу та діяльності незареєстрованих релігійних громад.

19. У § 130 вищезгаданого рішення Європейський суд проголосив, що вимога до «передбачуваності» закону, яка міститься в прецедентній практиці Суду, змушує державу-відповідача законодавчо прийняти правові норми, які б детально перелічували всі можливі причини та підстави для відмови в реєстрації змін та доповнень до статутів релігійних організацій. Суд зазначив, що ст. 15 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» згадує тільки одну неясну підставу для відмови в реєстрації статуту релігійної організації, а саме якщо її статут або діяльність суперечать чинному законодавству, а рішення про відмову в реєстрації статуту релігійної організації із зазначенням підстав відмови повідомляється заявникам письмово в десятиденний термін. Проте закон не конкретизує наскільки детально має бути аргументація, або чи застосовується така аргументація лише до відповідності самого тексту статуту вимогам закону, або ж до невідповідності вимогам закону цілей та діяльності релігійних організацій. Суд знайшов, що в цьому випадку закон не має достатніх гарантій проти дозвольного втручання або не в змозі попередити можливе зловживання органом державної реєстрації, який був наділений необмеженими дискримінуючими повноваженнями у справі реєстрації.

20. У § 145 того ж рішення Європейський Суд звернув увагу на те, що ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» не надає чіткого визначення «релігійним організаціям». Суд також зазначив, що в націо-

нальному законі існує чітка невідповідність між тим, що є «релігійною організацією», а що – «релігійною громадою», бо різницею між ними був лише місцевий статус релігійної громади та відсутність вимоги про її державну реєстрацію.

21. У § 146, 147 та 150 рішення Європейський Суд зазначив, що релігійні організації є приватно-правовими асоціаціями, які мають право самостійно визначати правила прийому та виключення членів, критерії щодо членства та процедуру обрання органів правління. Суд також зазначив, що внутрішня структура релігійних організацій та правила членства мають розглядатися як засоби, за допомогою яких такі організації виражають свої переконання та зберігають релігійні традиції.

22. Враховуючи, що згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [58] національні суди зобов'язані застосовувати при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права, вимоги Європейського суду до якості національних законів про захист права на свободу совісті та віросповідання, які містяться в його інших рішеннях, можна імплементувати в українське законодавство.

Наприклад, у § 117 рішення у справі *Митрополитська Церква Бессарабії проти Молдови* Суд зазначив [34], що право на свободу віросповідання для цілей Конвенції принципово виключає оцінювання державою легітимності релігійних переконань чи шляхів вираження цих переконань. Суд повторив цей принцип у рішенні у справі *Московської церкви Саєнтології проти Росії* [53, § 72]. Це свідчить про невідповідність норми ст. 14 (4) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» міжнародно-правовим стандартам та зобов'язанням України. Ця норма впроваджує саме таке оцінювання органами державного управління легітимності переконань: «У необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновків місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій приймається у тримісячний термін». Ця норма буде відповідати ст. 9 Конвенції лише за умови, що вищезазначені органи перевірятимуть виключно відповідність поданих на реєстрацію документів формальним вимогам, передбаченим законодавством для установчих документів [59, § 47].

23. У § 117 рішення у справі *Митрополитська Церква Бессарабії проти Молдови* [34] Європейський суд також зазначив, що коли здійснення права на свободу віросповідання або одного з її аспектів підпадає, відповідно до внутрішнього права, під систему попереднього узгодження, участь вже визнаних церковних органів (тобто релігійних організацій, чиї статuti було зареєстровано відповідними державними органами) у процедурі надання погоджень не може не суперечити вимогам ст. 9 (2) ЄКПЛ. Проте український закон вимагає від вже зареєстрованих релігійних організацій погоджувати з відповідним державним органом реєстрації їх статuti канонічну діяльність священнослужителів, релігійних проповідників, наставників та інших представників зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні за запрошенням цих організацій. Нагадаємо, що такої вимоги не має для інших громадських організацій. Невідповідність полягає в тому, що коли держава реєструє статут релігійної організації, чим визнає її легітимність, вона має дозволити весь передбачений законом спектр релігійної діяльності без подальшого погодження її окремих аспектів.

24. Дитина є суб'єктом, який користується особливим захистом в міжнародному праві. Ст. 14 Конвенції ООН про права дитини [60], ст. 18 (4) Пакту, ст. 13 (3) Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права [61]

та ст. 5 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставах релігії або переконань 1981 р. [62] гарантують дитині право на свободу думки, совісті та релігії, а також право батьків забезпечувати своїм дітям релігійне та моральне виховання відповідно до власних переконань. Окрім норми ст. 3 (3) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яка говорить: «батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії», іншої згадки про це право в українському законодавстві немає. Визнати це право є міжнародно-правовим зобов'язанням України. Враховуючи тоталітарне радянське минуле, коли батькам забороняли виховувати дітей відповідно до своїх переконань, є бажаним доповнити національне законодавство, яке бере під захист дітей, нормами, які відповідатимуть повному обсягу міжнародно-правових гарантій права на свободу віросповідання та виховання дітей, зокрема Сімейний Кодекс України [63], Закон України «Про охорону дитинства» [64], інші відповідні нормативні акти України.

25. Відповідно до ст. 20 (2) Пакту «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом». У § 2 Зауважень загального характеру № 11 Комітету з прав людини зазначається, що повної ефективності ст. 20 має бути прийнятий закон, який чітко визначить, що пропаганда та виступи на користь дій, зазначених в статті, суперечать суспільному життю, та встановить відповідну санкцію за порушення [65, с. 14]. Кримінальний Кодекс України містить перелік дій, визнання яких злочином та призначення покарання за які відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання. Так, п. 3 ч. 1 ст. 67 ККУ визначає вчинення злочину на ґрунті релігійної ворожнечі в якості обставини, яка обтяжує покарання [66, с. 34]. Ст. 161 забороняє порушення рівноправності громадян залежно від їх ставлення до релігії, ст. 178 – пошкодження релігійних споруд чи культових будинків, ст. 179 – незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь, ст. 180 – перешкоджання здійсненню релігійного обряду, ст. 181 – посягання на здоров'я людей під приводом проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, ст. 258 відносить до поняття терористичного акту дії, вчинені з метою привернення уваги громадськості до релігійних чи інших поглядів винного, а ст. 442 Кодексу забороняє геноцид проти релігійної групи.

У п. 3 Зауважень загального характеру № 22 Комітету з прав людини [25, с. 39-43] зазначається, що відповідно до ст. 18 (2) та 17 Пакту нікого не може бути примушено відкрити власті думки або приналежність щодо релігії чи переконань. Така ж вимога міститься в ст. 1 (2) Декларації 1981 р. Стаття 3 (частини 2 та 5) Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» також зазначає, що ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії. Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих. Відповідно до ст. 18 (7), релігійні організації не мають права проводити примусове обкладання віруючих. Українське кримінальне та адміністративне право не передбачають санкцій за порушення цих норм.

26. Міжнародні механізми, відповідно до міжнародно-правових зобов'язань України, вимагають від України посилити нагляд за додержанням законодавства, яке забороняє дискримінацію. Згідно з § D (10) Заключних зауважень Комітету з соціальних, економічних і культурних прав щодо України від 2008 р., Комітет із занепокоєнням відмітив факти зловживання та відмови міліцією в ефективному захисті проти актів дискримінації та насильства, скоєних проти етнічних та релігійних меншин, небажання міліції ефективно розслідувати такі інциденти, та тенденцію засуджувати винуватих в скоєні цих дій за більш м'якими нормами [67, с. 2]. Спеціальний доповідач ООН з права на свободу поглядів та вираження в доповіді щодо України від 2008 р. також зазначив, що в Україні продовжують існувати проблеми антисемітизму та заборони мусульманської релігійної діяльності, існують невирішені звернення про повернення конфіскованої власності мусульманських релігійних організацій, дискримінація татарського населення Криму. Він наголосив, що Україна має гарантувати всім членам етнічних, релігійних та мовних меншин захист від насилля та дискримінації. Держава має вжити жорстких заходів для подолання цих проблем, а наступна доповідь України Комітетові з прав людини має містити інформацію про навчання органів міліції правам людини, а також про розслідування та притягнення до відповідальності за насильницькі дії в цій сфері [68, с. 10]. Такі ж вимоги містяться й в п. С (16) Заключних зауважень щодо України Комітету з прав людини від 2006 р. [69].

27. Відповідно до міжнародно-правових зобов'язань Україна має надати більше захисту релігійним меншинам. На такій необхідності наголошує Комітет з ліквідації расової дискримінації в доповіді щодо України від 2007 р. У п. С (8 і 18) доповіді Комітет зазначив існування фактів вандалізму по відношенню до релігійних місць меншин, як-то пошкодження синагог у різних районах України, а також антимусульманських та антиатарських заяв з боку православних священників у Криму. Комітет рекомендував Україні вжити превентивних заходів проти дій, спрямованих проти осіб або релігійних місць, що належать меншинам, розслідувати такі правопорушення та справедливо покарати винних [70, с. 2, 5].

Висновки. Результати дослідження доводять, що, попри те, що вітчизняне законодавство у сфері захисту релігійних прав вважається одним із найкращих у Східній Європі та на пострадянському просторі, воно все ж таки потребує змін задля виконання міжнародних зобов'язань України, що вимагають як Рада Європи, так і Організація Об'єднаних Націй. Нами було винесено понад двадцять пропозицій щодо приведення норм національного права України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання у відповідність до міжнародно-правових стандартів цього права, які впливають з міжнародних зобов'язань нашої держави.

Повний каталог міжнародно-правових стандартів права на свободу совісті та віросповідання потребує подальшого дослідження. Міжнародні договірні зобов'язання України мають бути імплементовані до національного законодавства задля запобігання виникненню правових колізій.

Важливу роль у тлумаченні та реалізації Україною її міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту релігійних прав людини відіграють рішення та зауваження щодо України наглядових механізмів ООН, Ради Європи, ОБСЄ. Україна має внести зміни до національного законодавства у відповідності до чітких зауважень, які містяться у висновках та рекомендаціях комітетів ООН, ПАРЕ та Комітету міністрів Ради Європи, а також до прецедентної практики Європейського суду, яка має застосовуватися як джерело права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Honouring of obligations and commitments by Ukraine: Report by Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe. – Doc. 10676, 19 September 2005. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11019> (дата звернення: 26.05.2022).

2. Concluding observations of the Human Rights Committee: Ukraine. – UN, Doc. CCPR/C/UKR/CO/6 (28 November 2006). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/589846?ln=en> (дата звернення: 26.05.2022).
3. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.
4. Вовк Д. О., Николаем Л. Верховенство права і релігійна свобода: проблеми равенства. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : ст. учасників ювілей. Х Міжнар. круглого столу (м. Львів, 12-13 груд. 2014 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд. НАПрН України. Львів : Галиц. вид. спілка, 2015. Ч. 1. С. 72–96.
5. Васін М. С. Конституційно-правові засади взаємодії держави і релігійних організацій в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : НАУ, 2021. 242 с.
6. Петрик В. М. Шляхи та механізми вдосконалення державно-церковних відносин в Україні (на прикладі новітніх релігійних об'єднань) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Донецьк, 2004. 23 с.
7. Палій М. В. Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. – 19 с.
8. Малишко В. М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2005. – 18 с.
9. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2004. 20 с.
10. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання людини : юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 19 с.
11. Фисун Ю. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту релігійної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2005. 17 с.
12. Evans, Malcolm D. Religious Liberty and International Law in Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 394 p.
13. Taylor, Paul. Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 405 p.
14. Van der Vyver, Johan D. Limitations of Freedom of Religion or Belief: International Law Perspectives. *Emory International Law Review*. Summer, 2005. Vol. 19. № 2. P. 499–537.
15. Davis, Derek H. The Evolution of Religious Freedom as a Universal Human Right: Examining the Role of the 1981 United Nations Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief. *Brigham Young University Law Review*. Spring 2002. Vol. 2002. № 2. P. 217–236.
16. Sullivan, Donna J. Advancing the Freedom of Religion or Belief through the UN Declaration on Elimination of Religious Intolerance and Discrimination. *American Journal of International Law*. 1988. Vol. 82. P. 487–520.
17. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.06.2022).
18. Загальна декларація прав людини. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата звернення: 26.05.2022).
19. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 26.05.2022).
20. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.05.2022).
21. Замечания общего порядка № 10. *Подборка замечаний общего порядка и общих рекомендаций, принятых договорными органами по правам человека* (19 сентября 2005 г.). С. 13–14. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G94/180/28/PDF/G9418028.pdf?OpenElement> (дата звернення: 26.05.2022).
22. Конституція України: науково-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. : В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. Харків : Право ; Київ : Концерн «ВД «Ін Юре», 2003. 806 с.
23. *Campbell and Cosans v. UK*, App. №7511/76 and 7743/76 (1982). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57455> (дата звернення: 26.05.2022).
24. Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин 1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 14. Ст. 56.
25. Замечания общего порядка 22. *Подборка замечаний общего порядка и общих рекомендаций, принятых договорными органами по правам человека* (19 сентября 2005 г.). С. 13–14. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G94/180/28/PDF/G9418028.pdf?OpenElement> (дата звернення: 26.05.2022).
26. *Svyato-Mukhailivska Parafiya v. Ukraine*, App. №77703/01 (2007). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-81067&filename=001-81067.pdf> (дата звернення: 26.05.2022).
27. Declaration on the elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_36-55/ga_36-55_e.pdf (дата звернення: 26.05.2022).
28. Рішення Верховного Суду України від 2 серпня 2004 р. «Про встановлення факту наявності в передвиборній програмі претендента на кандидата на пост Президента України Рогожинського Миколи Володимировича посягань на права і свободи людини, положень, спрямованих на розпалювання релігійної ворожнечі». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0338700-04> (дата звернення: 26.05.2022).
29. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
30. Рішення Конституційного Суду України № 1-30/2001 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19 квітня 2001 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v004p710-01> (дата звернення: 26.05.2022).
31. Документ Московської наради Конференції по людському виміру СБСЕ від 3 жовтня 1991 р. URL: <https://lips.ligazakon.net/document/MU91350> (дата звернення: 26.05.2022).
32. Про біженців : Закон України від 21.06.2001 р. № 2557-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 47. Ст. 250.
33. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 04.02.1994 р. № 3929-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 23. Ст. 161.
34. *Metropolitan church of Bessarabia and others v. Moldova*, App. №45701/99 (2001). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-59985&filename=CASE%20OF%20METROPOLITAN%20CHURCH%20OF%20BESSARABIA%20AND%20OTHERS%20v.%20MOLDOVA.docx&logEvent=False> (дата звернення: 26.05.2022).
35. Concluding observations of the Human Rights Committee on Ukraine (2001). URL: <https://www.refworld.org/docid/3cbb1c4.html> (дата звернення: 26.05.2022).
36. General comment no. 29, States of emergency (article 4) : International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/451555?ln=en> (дата звернення: 26.05.2022).
37. Concluding observations of the Human Rights Committee: Ukraine, UN, Doc. CCPR/C/UKR/CO/6 (28 November 2006). URL: <https://www.refworld.org/publisher,HRC,,UKR,,,0.html#SRTop21> (дата звернення: 26.05.2022).
38. Висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи №190 (1995) від 26 вересня 1995 р. щодо заявки України на вступ до Ради Європи. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_590 (дата звернення: 26.05.2022).
39. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1466 (2005 р.) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_611 (дата звернення: 26.05.2022).

40. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : Указ Президента України від 21.03.2002 р. № 279/2002. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=279%2F2002> (дата звернення: 26.05.2022).
41. Про використання культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.2001 р. № 1005. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1005-2001-%EF> (дата звернення: 26.05.2022).
42. Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2002 р. № 137. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=137-2002-%EF> (дата звернення: 26.05.2022).
43. Про усунення перешкод в користуванні культовою спорудою : Постанова Вищого господарського суду від 17.01.2006 р. № 6/335-3/4. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=va335600-06> (дата звернення: 26.05.2022).
44. Ухвала Верховного Суду України щодо вирішення питання про передачу релігійним громадам у користування культових будівель від 07.12.1994 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0026700-94> (дата звернення: 26.05.2022).
45. Ухвала Верховного Суду України щодо передачі культової будівлі державним органом у власність релігійної громади та почергового користування цією будівлею іншою релігійною організацією від 30.07.1997 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0108700-97> (дата звернення: 26.05.2022).
46. Ухвала Верховного Суду України щодо розірвання або припинення договорів про надання в користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна від 26.05.1999 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0106700-99> (дата звернення: 26.05.2022).
47. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 35 Конституції України та відповідності Конституції України (конституційності) статті 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Справа № 2-31/99 від 8 липня 1999 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v029u710-99> (дата звернення: 26.05.2022).
48. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 188.
49. Положение о законах и обычаях сухопутной войны, приложенное к Гаагской конвенции о законах и обычаях сухопутной войны, заключенной 05.10.1907 г. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/589d99cc4.html.htm> (дата звернення: 26.05.2022).
50. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 р. № 2066. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.05.2022).
51. Recommendation 816. (1977). On the right of conscientious objection to military service. URL: <https://pace.coe.int/en/files/4256> (дата звернення: 26.05.2022).
52. Church of Scientology Moscow v. Russia, App. №18147/02. (2007). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-2773> (дата звернення: 26.05.2022).
53. Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин : Закон України від 09.12.1997 р. № 703/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 14. Ст. 56.
54. Про об'єднання громадян : Закон України від 16.06.1992 р. № 2460-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 504.
55. The Moscow Branch of The Salvation Army v. Russia, App. №72881/01 (2006). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?libary=ECHR&id=001-24022&filename=001-24022.pdf&TID=thkbhnlzk> (дата звернення: 26.05.2022).
56. Цивільний кодекс України. Харків : ТОВ «Одіссей», 2004. 408 с.
57. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
58. Manoussakis and others v. Greece, App. №18748/91 (1996). URL: https://www.stradalex.com/en/sl_src_publ_jur_int/document/echr_18748-91_001-71137 (дата звернення: 26.05.2022).
59. Конвенция о правах ребенка 1989 г. *Международная защита прав человека: документы и комментарии* / под ред. М. В. Буроменского. Харьков : ООО «Синтекс, ЛТД», 1998. С. 221–245.
60. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 26.05.2022).
61. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставах релігії або переконань 1981 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_284 (дата звернення: 26.05.2022).
62. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
63. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
64. Замечания общего порядка № 11. *Подборка замечаний общего порядка и общих рекомендаций, принятых договорными органами по правам человека* (19 сентября 2005 г.). С. 14 URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G94/180/28/PDF/G9418028.pdf?OpenElement> (дата звернення: 26.05.2022).
65. Кримінальний кодекс України (із змінами та доповненнями станом на 10 травня 2008 р.). Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 288 с.
66. Concluding observations of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights on Ukraine. – UN Doc. E/C.12/UKR/CO/5 (4 January 2008). URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/ec12ukrco5-concluding-observations-ukraine> (дата звернення: 26.05.2022).
67. Report of the Special Rapporteur on the right to freedom of opinion and expression. – UN. Doc. A/HRC/7/14/Add.2 (28 February 2008). URL: <https://www.refworld.org/docid/47d533fc2.html> (дата звернення: 26.05.2022).
68. Concluding observations of the Human Rights Committee: Ukraine, UN. Doc. CCPR/C/UKR/CO/6 (28 November 2006). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/589846?ln=en> (дата звернення: 26.05.2022).
69. Concluding observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination on Ukraine. – UN Doc. CERD/C/UKR/CO/18 (8 February 2007). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1311156?ln=en> (дата звернення: 26.05.2022).